

FREUD I LA CRÍTICA A LA CIVILITZACIÓ

Ramon ALCOBERRO

Introducció

Possiblement la 'filosofia de la civilització' [en alemany 'Kultur' significa civilització, per oposició a 'Bildung' habitualment traduït per 'cultura'] és avui l'aspecte més interessant de la teoria freudiana –especialment un cop la seva tècnica de curació de les malalties neuròtiques ha quedat ja desfasada. La idea central de Freud és la del ressentiment contra la cultura com a element que explica l'origen de les guerres i del mal (gratuït i absurd) que hom pot copsar quotidianament en les nostres societats, suposadament complexes i evolucionades.

La pregunta que es va fer Freud a la darrera època de la seva vida era com resulta possible que els individus ressentits acabin destruint la seva cultura, val a dir, com és possible que hom faci malbé allò que ha donat sentit i possibilitat a la pròpia existència. I la resposta que va oferir és que els humans portem al nostre interior inconscient el germen de la nostra pròpia autodestrucció, que ell anomenava Principi de Mort –i que els seus deixebles van designar amb el mot grec Tànatos.

Explicar la crisi de la cultura no pas com a conseqüència de factors econòmics o polítics, sinó com a resultat necessari de les tendències autodestructives internes dels humans, no és cap originalitat freudiana. De fet, el primer a proposar aquesta tesi havia estat Schopenhauer –i a través del jesuïta aragonès Gracian seria possible buscar equivalents a aquesta idea en el pensament Barroc hispànic.

L'aportació de EL MALESTAR EN LA CIVILITZACIÓ no consisteix tan sols a vincular la crisi de la cultura a l'inconscient tanàtic dels humans, sinó que –a més– situa la idea de mort dins tota una teoria general de la psique humana. Freud parteix de la base que el llenguatge no diu exactament el que sembla dir sinó que oculta i manipula la realitat. El sentit que captem de manera immediata en la parla, no és la realitat. Es fa necessària tota una tasca de dexiframent, que és tant com dir de revisió i de refundació del subjecte (entès com a subjecte que parla, val a dir, que expressa desig). El subjecte freudià no es pot separar del llenguatge –i el llenguatge no es pot separar de l'expressió de desigs. En conseqüència, la crítica de la cultura és també la crisi d'un llenguatge i l'expressió d'una frustració del desig.

La crítica de la civilització s'ha d'incloure, doncs, en una revisió general dels fonaments mateixos que fan possible l'existència de l'individu. Per a Freud, la civilització no és ni un refugi dels humans, ni l'expressió de la capacitat constructiva i racional de l'home, sinó una forma d'expressar la renúncia a l'instint eròtic, una sublimació del desig i una manifestació del super-ego que fa sentir dissortats els humans.

L'home no pot trobar-se realitzat en la civilització perquè és un dogal al desig –o si es prefereix és una eina del Superjò per reprimir l'Allò.

Però comprendre les conseqüències d'aquesta tesi demana aprofundir en el context de fi-de-segle i de la crisi freudiana dels anys 1920 en què es va bastir la teoria psicoanalítica.

Els antecedents de la crítica freudiana de la cultura

La denúncia de la cultura com a creadora de frustració en els humans i com a instrument de repressió incapaç absolutament de crear felicitat va ser un tòpic a finals del segle XIX. Algunes de les obres literàries que expressen aquest pessimisme en la cultura europea són:

- À REBOURS –de J.K. Huysmans.
- THE PICTURE OF DORIAN GRAY –d'Oscar Wilde
- IL PIACERE –de Gabriele d'Annunzio
- DER TOD IN VENEDIG –de Thomas Mann

El denominador comú d'aquestes obres es pot expressar amb una famosa frase de Oscar Wilde: CREATION IS DOOMED [“La creació està condemnada”]. Freud i la psicoanàlisi ofereixen un context cultural a aquesta tradició que Paul Verlaine havia anomenat “decadentisme”.

La psicoanàlisi afegeix a aquest context una comprensió de l'origen més profund de la tendència decadentista. Analitzant casos patològics, i somnis, Freud arriba a considerar que hi ha una relació immediata entre el trauma inconscient (el desig frustrat) i l'expressió cultural d'aquesta frustració. La cultura és, com a molt –per a Freud– una manera de sublimar el desig, però no realitza la felicitat dels humans.

En el romanticisme alemany, l'escriptor E.T.A. Hoffmann havia parlat de l'experiència del que ell anomenava UNHEIMLICHEN [“l'inquietant estranyesa”] i Goethe, per la seva banda s'havia referit a una fondària de l'individu que anomenava LES MARES DE L'ÉSSER (que Freud assimila a l'inconscient). Freud suma la tradició romàntica al fi-de-segle buscant una explicació científica –és a dir, materialista i monista– al problema de l'ànima (en alemany: SEELE). Quan vincula la cultura al Principi de Mort (Tànatos) recull, doncs, una extensa tradició que ja havia insistit en la mateixa direcció.

Si bé Freud és incompreensible sense aquest pessimisme fi-de-segle (que és el dels anys de la seva educació), no està de més recordar que també els anys de la dècada de 1920 són una època profundament pessimista en Freud. Patia un càncer de mandíbula des de 1923, del qual fou operat molt diverses vegades sense èxit i tot el seu món austro-hongarès s'havia esfondrat (amb la guerra i la brutal hiperinflació conseqüent). A Amèrica, el seu nebot Edward Bernays defensava la necessitat de controlar els 'excessos de la democràcia' manipulant les masses amb tècniques de publicitat a gran escala (que Freud desaprovava profundament) i semblava que les democràcies liberals haguessin de desaparèixer del món.

Bildung i Kultur

En alemany hi ha dos mots per a significar el que en català anomenem “Cultura”. Es tracta dels mots BILDUNG –que hom pot traduir també per “formació intel·lectual” (que inclou elements estètics i morals)– i KULTUR, que es tradueix habitualment al català per “civilització”.

- Els filòsofs de finals del segle XVIII i principis del XIX (especialment, Hegel, Fichte i Schelling) van considerar la KULTUR com un element abstracte, una forma d'erudició desarrelada. Especialment a partir de l'ocupació

napoleònica, KULTUR designà a Alemanya quelcom foraster, afrancesat i aliè a l'esperit nacional.

- La BILDUNG, en canvi, era l'element transformador i orientat envers el real, precisament perquè estava arrelat en la tradició. Una civilització abstracta – que per als romàntics era simbolitzada en la Il·lustració francesa– podia produir un saber enciclopèdic i civilitzatori, però no una cultura autèntica – que sempre ha d'estar vinculada al concret.

BILDUNG deriva del mot BILD (que significa "forma" o "imatge"); per això una BILDUNG –en tant que "cultura", és la forma o imatge que pren el món quan és reflexionat des del concret.

Les BILDUNGFORMEN ["formes de cultura"] i la AUSBILDUNG ["refinament de la forma", "acabament, completesa o ompliment de la forma"] són alguns dels temes sobre els quals va reflexionar més profundament la tradició germànica.

La BILDUNG s'expressa a través de l'educació i posa l'accent en l'autodomini, en la voluntat i la disciplina sense la qual no resulta possible cap vida autènticament realitzada. Té sempre un sentit masculí, de dignitat viril, que supera les passions i els impulsos –a diferència de la KULTUR que és femenina i "graciosa".

Les ÀNIMES BELLES, expressió que prové del llibre de SCHELLING: "DE LA GRÀCIA I LA DIGNITAT" (1793), són aquelles en què –per efecte de la cultura– la sensibilitat i la racionalitat s'avenen d'una manera perfecta –es troben en un total acord. Així una "ànima bella" seria aquella capaç de casar plenament la moralitat i els sentiments.

Bona part del decadentisme literari –i de l'obra filosòfica de SCHOPENHAUER I NIETZSCHE, que FREUD coneixia prou bé– pretén mostrar fins a quin punt el concepte d'ÀNIMA BELLA està mancat de sentit. La civilització no pot produir individus innocents perquè, precisament, no és ni "pura", ni "abstracta", ni "universalista". SCHOPENHAUER i NIETZSCHE aporten a FREUD la idea que cap cultura no és alliberadora sinó que en totes hi ha un element passional i irracional.

La civilització, en el context freudià, correspon al nivell de les "passions tristes" i de la repressió del desig. Molts textos de EL MALESTAR EN LA CULTURA són difícils de comprendre si no es té en compte aquesta qüestió prèvia.

En resum, la teoria freudiana del pessimisme cultural està condicionada per una tradició germànica de crítica cultural i per un context europeu decadentista.

A això cal afegir-hi encara un tercer element: quan Freud escriu EL MALESTAR EN LA CIVILITZACIÓ, és ja un home vell i malalt –pateix un càncer incurable–, que assisteix a l'inici del nacional-socialisme hitlerià. Com a jueu que era, Freud intuïa que Hitler significava l'arribada d'un període de barbàrie nihilista, en què la cultura hauria de ser literalment arrasada.

El que Freud pretén estudiar a EL MALESTAR EN LA CIVILITZACIÓ ho descriu amb l'expressió UBER-ICH EINER KULTUREPOCHE ["El Superjò d'una època cultural"] que és la del nihilisme i la manca de sentit.

Si per a NIETZSCHE el nihilisme és l'expressió del ressentiment contra la vida, per a FREUD el MALESTAR EN LA CULTURA és la conseqüència de l'estructura mateixa del

psiquisme humà. No és fora de l'home (en la societat o en la cultura) que cal buscar el ressentiment sinó en la mateixa estructura de l'inconscient humà.

Marx i Freud sobre la cultura

A diferència dels Il·lustrats del segle XVIII, tant MARX com FREUD consideren que la cultura és una eina de control i de repressió –i de cap manera un instrument d'alliberament. En el seu llibre LA IDEOLOGIA ALEMANYA, Marx usa el terme "repressió dels desigs naturals ordinaris". Per a Marx la cultura forma part de la Supraestructura –val a dir, del món més abstracte. La cultura pertany a la "consciència", mentre que l'important –i allò que es tracta d'alliberar– és "la vida". Com diu al llibre esmentat: "no s'ha de cercar en la consciència, sinó en l' ésser; no en el pensament, sinó en la vida".

Per a Marx la cultura dominant és l'expressió dels interessos de la classe dominant. Per tant, la cultura burgesa (ara dominant) constitueix una forma d'alienació entre les vàries i diverses que pateixen els humans. La religió, la tecnociència, el sistema jurídic, etc., no són neutrals sinó que estan al servei d'una visió del món que és interessada i parcial. Per tant, tota teoria revolucionària ha d'incloure una crítica de la cultura. Com diu Marx en una carta de 1843:

«La reforma de la consciència consisteix exclusivament a fer que el món prengui consciència d'ell mateix, a desvetllar el món del seu somni».

FREUD creu també que la cultura és un conjunt de coneixements que són determinats per forces que l'home no coneix i que –en conseqüència– l'home no és lliure. Però, com diu Erich FROMM en l'obra que va dedicar a aquest tema:

«...La diferència fonamental entre Marx i Freud rau en llur concepte respectiu de les forces que determinen l'home. Per a Freud són essencialment fisiològiques (libido) o biològiques (instint de mort i instint de la vida). Per a Marx són forces històriques que evolucionen en el curs del desenvolupament socioeconòmic de l'home».

«Freud –continua Fromm– creia que l'home pot superar la repressió sense canvis socials. Marx, en canvi fou el primer pensador que comprengué que l'home universal només serà possible amb una sèrie de canvis socials que duguin a una organització econòmica i social de la humanitat realment humana».

Civilització i malestar

Per a Freud, la civilització contemporània porta en ella mateixa la petja del Principi de Mort. Cal assenyalar que ell entén per cultura contemporània l'anomenada "cultura de masses", basada en el consum industrial i diferent, per tant, de l'alta cultura o cultura de les élites. La idea bàsica de Freud és que Eros (el principi vital, expansiu) no es pot entendre si no s'assumeix que hi ha també en l'inconscient un Principi de Mort i que ambdós estan intrínsecament units.

Fets com la guerra i el masoquisme (és a dir, dues experiències que demostren que els humans poden experimentar plaer matant i morint) no són comprensibles si creiem que només el plaer eròtic és el fonament del desig inconscient. Cal, per tant, assumir

que Eros troba el seu complementari el seu enemic alhora en Tànatos (el mot grec que designa la mort).

Al seu article LA GUERRA I LA MORT, Freud argumenta que, estrictament, si existeix un manament com "no mataràs", és perquè l'home es comporta com un animal assassí.

«Precisament l'accentuació del manament "no mataràs" ens ofereix la seguretat que descendim d'una llarguíssima a sèrie de generacions d'assassins que portaven el plaer de matar –com potser el portem nosaltres mateixos– a la massa de la sang».

Aquest text finalitza d'una manera profundament angoixada:

«Recordem l'antiga sentència: "Si vis pacem, para bellum". Si vols conservar la pau, prepara't per a la guerra. Seria d'actualitat modificar-ho així: "Si vis pacem, para mortem": Si vols suportar la vida, prepara't per a la mort».

El pessimisme freudià arranca també d'una decepció que expressa a EL MALESTAR EN LA CIVILITZACIÓ: és fàcil constatar que l'augment i la millora de les tecnologies no ha significat un augment ni una millora en els aspectes ètics de la humanitat. Això contradiu una de les idees bàsiques de la Il·lustració. Per als filòsofs de les Llums, progrés moral i progrés tecnològic havien d'anar de braçet. En les seves pròpies paraules:

«L'home s'enorgulleix amb raó d'aitals conquestes [tecnocientífiques], però comença a sospitar que aquest tot just aconseguit domini de l'espai i del temps, aquesta subjecció de les forces naturals, acompliment d'un delict mil·lenari, no ha elevat la satisfacció plaent que exigim de la vida, no l'ha fet, en el seu sentir, més feliç».

Per a Freud, la cultura ha de produir malestar inevitablement perquè és una repressió del desig. "Cultura" significa estrictament el contrari de "instint". Per instint els humans cerquen Eros, el plaer, la realització de desig. Però una part d'aquest Eros esdevé orientat envers el Principi de Mort. Hi ha també un plaer –estrany i malaltís– en la mort i en la destrucció.

Per als humans arribar a la Civilització no és plaent sinó, ben al contrari, desagradable i dolorós. El nen que aprèn a controlar el seu propi cos, a reprimir els seus desigs i a callar a classe, per exemple, està fent un esforç contrari als seus desigs i instints més immediats. Les condicions que permeten satisfer determinats desigs són tan complexes i difícils que fan que molta gent se senti frustrada, insatisfeta, etc.

Com diu Freud a EL MALESTAR EN LA CIVILITZACIÓ:

«La "frustració cultural" regeix l'ampli domini de les relacions socials entre els éssers humans i sabem que en ella rau la causa de l'hostilitat oposada a tota cultura».

La hipòtesi freudiana és que pot acabar succeint que una munió d'individus frustrats davant una civilització que exigeix massa i ofereix molt poc, acabin per destruir aquest

fruit sempre tan feble que és la societat. La civilització exigeix massa (esforç, sacrifici, treball, repressió del plaer) i per això provoca individus insatisfets. Com diu Freud :
“el divorci entre civilització i amor sembla, doncs, inevitable”.

El malestar en la civilització es fa palès a molts nivells: «comença per manifestar-se com un conflicte amb la família i amb la comunitat social més àmplia a la qual pertany l'individu», s'expressa també en la frustració de moltes dones excloses del reconeixement en la cultura i s'estén en la creixent insatisfacció sexual. Els exemples dels grans homes, que formen part del Superjò d'una cultura tampoc no serveixen de consol i sovint són considerats inabastables. La civilització, a més, ens incita a ser solidaris, a preocupar-nos pels altres, etc., i això només s'aconsegueix reprimint el nostre propi plaer, cosa que inevitablement és vista com a frustrant. En conseqüència, Freud considera que la civilització –la més complexa realització humana– està en perill de ser destruïda a màns dels propis individus que no s'hi reconeixen i que es troben frustrats en els seus desigs més profunds.

L'inconscient es mou pel Principi de Plaer, però cada cop més la Cultura es percep com a incompatible amb el plaer. Segons aquest diagnòstic pessimista, la nostra societat no evoluciona cap a un augment de la felicitat sinó cap a un augment de la frustració i de l'angoixa col·lectiva. EL MALESTAR EN LA CIVILLITZACIÓ profetitza que l'instint inconscient d'agressió i de destrucció de l'home pot acabar per arruïnar una civilització massa complexa on cada cop ens sentim més infeliços.

I quan a les nostres ciutats trobem cada dia una abundosa fauna humans de caps rapats, drogaaddictes i extremistes religiosos diversos, no podem deixar de preguntar-nos si Freud tenia raó...